

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6\(25\)-93-104](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6(25)-93-104)

Тетяна Кузнець

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>*

БЛАГОДІЙНІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИСВІТЛЕННЯ ГАЗЕТОЮ «КИЕВЛЯНИН» РЕГІОНАЛЬНОГО КОНТЕКСТУ

Анотація. У статті систематизовані та проаналізовані виявлені в газеті «Киевлянин» матеріали про вияви благодійності мешканцями Уманського повіту Київської губернії в роки Першої світової війни. У газетах за серпень 1914 – серпень 1916 років було опубліковано 13 матеріалів про благодійну діяльність в повіті на допомогу мобілізованим до війська та їхнім сім'ям. Газетні публікації засвідчили, що формами вияву благодійництва були добровільні грошові пожертвування, збір продовольства, одягу та інших речей для мобілізованих бійців, влаштування і утримання лазаретів для поранених, створення допомогових комітетів, влаштування шкіл-притулків для дітей сиріт, проведення культурно-розважальних заходів для легкопоранених фронтовиків.

Матеріали статті свідчать, що благодійницькі ініціативи виходили із середовища робітників (Верхняцький цукровий завод про відрахування від щомісячної платні), землевласників (Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство з серпня 1914 року проводило збір пожертвувань), селян (ініціювали збір продовольства та одягу для армії), духовенства і учителів (підготували відкриття лазарету в селі Маньківка), дворянства, членів окружного суду, лікарів (створили у 1916 році благодійницьку організацію «Братська допомога»). До благодійництва долучалися світські дами, дружини військовослужбовців та чиновників. Тобто у роки війни благодійність була загальною справою, яка об'єднувала представників усіх суспільних станів та соціальних груп.

Виявлена у газеті «Киевлянин» і систематизована у даній статті інформація про благодійність населення у роки Першої світової війни свідчить про притаманність українству почуттів співпереживання, жертвності, гуманізму. Представлений у статті матеріал доповнює локальну історію і

вказує на необхідність комплексного дослідження преси як важливого інформативного джерела для всебічного осмислення історії України.

Ключові слова: газета «Киевлянин», благодійність, благодійницькі організації, Уманський повіт, Київська губернія, Умань.

Tetiana Kuznets

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>*

CHARITY DURING THE FIRST WORLD WAR: COVERAGE OF THE REGIONAL CONTEXT BY THE NEWSPAPER “KIEVLJANIN”

Abstract. The article deals with the analysis of systematized materials about acts of charity by residents of Uman district belonging to the Kyiv province during the First World War. They were covered by the newspaper “Kievljanin”. There were 13 materials about charity to help those who were mobilized and their families in the district. They were published from August, 1914 to August, 1916. The newspaper publications emphasized that the forms of philanthropy were: voluntary money donations, the collection of food, clothing and other items for mobilized soldiers, setting up and maintaining infirmaries for the wounded, creating committees of help, establishing shelter schools for orphans, holding culture and entertainment events for the lightly wounded members of the army.

The article materials proved that charitable initiatives were from the environment of workers (Verkhniachka sugar factory workers about deductions from monthly wages), landowners (Uman-Lypovets agricultural society had been collecting donations from August, 1914), peasants (they initiated the collection of food and clothing for the army), the clergy and teachers (they prepared the opening of the infirmary in the village Mankivka), the nobility, district court members, doctors (they created the charitable organization “Brotherly help” in 1916). Society women, wives of military personnel and officials were involved in charity. Thus, philanthropy was common activity uniting representatives of all social strata and groups during the war.

The items of information represented in the newspaper “Kievljanin” and systematized in this article about charity of the population during the First World War demonstrated that feelings of empathy, sacrifice, and humanism were characteristic of Ukrainians. The material presented in the article complements local

history and points to the need for an in-depth study of the press as an important informative source for a complete understanding of the history of Ukraine.

Keywords: newspaper “Kievljanin”, charity, charitable organizations, Uman district, Kyiv province, Uman.

Постановка проблеми. Благодійність завжди була одним з показників міри цивілізованості суспільства та його зрілості. Її роль та значення зростає в перехідні періоди чи в час суспільних катаклізмів, коли держава не спроможна забезпечити запити широких соціальних верств на необхідні їм блага. Благодійність як суспільне явище тісно пов’язана з людиноцентризмом. Щодо українського соціуму, то його дослідники вказують на власні історичні витоки благодійності. Так як вони є складовою антропосоціокультурного коду українського народу і є глибоко закоріненим наслідком безповоротного обрання Україною європейського шляху розвитку [1, с. 92 – 192]. В сучасному українському соціумі благодійність має законодавче закріплення, яке ґрунтується на визнанні Конституцією України людини, її життя і здоров’я, честі та гідності, недоторканості і безпеки найвищою в Україні соціальною цінністю. Саме з урахуванням такої конституційної норми були укладені Закони України «Про благодійництво та благодійні організації (1997 р.) та «Про благодійну діяльність та благодійні організації (2012 р.). Глибинність коріння благодійності та живучість традиції допомоги на данному етапі розвитку українського соціуму виопуклює сучасна російсько-українська війна, яка консолідує українську націю і актуалізує звернення до висвітлення досвіду благодійності на попередніх часових відтинках.

Сучасний розвиток благодійності, зумовлений російсько-українською війною з 24 лютого 2022 року, має певні аналогії її поширення у роки Першої світової війни. Як і тепер, благодійність у роки Першої світової війни набула величезних розмірів. Як зазначають історики, «у цілому діяльність громадських організацій на українських територіях у роки Першої світової війни, насамперед тісно пов’язаних з органами місцевого самоврядування, на користь хворих, поранених і скалічених військовослужбовців та різних категорій постраждалого цивільного населення набула величезних розмірів, виявилась досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні їхніх найнагальніших проблем та яскравим прикладом згуртування суспільства у кризовий період новітньої вітчизняної історії, викликаний екстремальними умовами воєнного часу» [2, с. 559]. Тому виявлення громадської ініціативи, створення та діяльність допомогових інституцій у роки Першої світової війни є актуальним в теперішніх умовах, як, врешті, і вивчення будь-якого історичного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення української історії періоду Першої світової війни здійснюється досить успішно, найбільш вагомими науковими здобутками з'явилися у зв'язку зі сторічним ювілеєм цієї події. Саме до ювілею була опублікована фундаментальна праця з багатовимірної і фактологічно насиченої реконструкції історії відповідного часового відрізка «Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна» [2]. У ґрунтовному першому розділі цієї колективної монографії «Перша світова війна в українській історіографії», що містить більше сорока сторінок, проаналізована історіографія теми і зазначається, що українська історіографія налічує кілька сотень праць, присвячених різним аспектам проблеми «Перша світова війна і Україна» [2, с. 53]. Суттєвим додатком до здобутків історіографії та водночас чинником для розширення діапазону дослідження проблеми стало науково-популярне видання, що вийшло друком у 2015 році, «Перша світова війна 1914 – 1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [3].

Історики зазначають, що «справжній бум в сучасній українській історичній науці спостерігається в галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні» [2, с. 37], і що «у цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, а поряд з тим зростає зацікавлення дослідників до перебігу соціальних процесів на макрорівні» [2, с. 41]. У вступній статті до книги «Перша світова війна 1914 – 1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» науковці з Інституту історії України НАН України пишуть: «Сьогодні західний світ та Україна прагнуть не акцентувати уваги на подіях війни як чиннику роз'єднання та ворожнечі, не беруться судити переможців і переможених, намагаються утвердити думку про неприйнятність звернення до подій 1914 – 1918 рр. як аргументів для звинувачення на адресу країни, що у ті часи ворогували. Інтерес науковців привернутий перш за все до висвітлення повсякденності війни, через яку найбільш вдало проявляється людиноцентричний підхід» [3, с. 5 – 6]. Для реалізації такого ракурсу виявлення дослідницького інтересу до Першої світової війни потрібне залучення максимальної кількості джерел та їх прочитання під новим кутом зору.

Одним з інформаційних історичних джерел є періодична преса, яка використовується істориком і як допоміжне, і як основне джерело. Дослідженням висвітлення Першої світової війни у газеті «Киевлянин» займається А. Ісаєва [4]. Публікації інформації про війну на шпальтах газети вона вкладає у рамки трьох основних ідейних комплексів: репрезентація війни як події, війни як історичного шансу та війни як трагедії. Високий рівень узагальнення газетної інформації про війну дещо затінив людиноцентричність, а звернення до усіх сюжетів заміток і форм

опублікованих матеріалів унеможливило конкретизацію і локальний підхід. Візуалізацію у київських газетах подій Першої світової війни досліджує Р. Куцик [5]. Увічнення пам'яті про Першу світову війну у київській пресі 1914 – 1917 рр. досліджує О. Іванюк [6]. Особливості тематики газетних публікацій про першу світову війну з'ясовує Н. Сидоренко [7]. Дослідження київських газет як джерела інформації про Першу світову війну мають загальний характер і до увиразнення якихось процесів на локальному рівні історики поки ще не дійшли. А між тим, попри інформацію про перебіг подій загальнодержавного значення, про діяльність благодійних організацій, різних союзів та комітетів, органів місцевого самоврядування, газети містили матеріал про вияв громадської ініціативи в повітах, містах та селах Київської губернії.

Мета статті (постановка завдання) полягала в тому, щоб на основі опублікованих в газеті «Киевлянин» матеріалів про відлуння Першої світової війни в конкретних локальних межах, з'ясувати форми благодійної діяльності населення.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації мети в газеті «Киевлянин» виявлялись матеріали про благодійність мешканців Уманського повіту Київської губернії, який серед усіх дванадцяти повітів був другим за кількістю населення і третім за величиною площі. Усього з серпня 1914 до серпня 1916 р. на сторінках «Киевлянина» було уміщено 13 публікацій про розвиток благодійності в Уманському повіті. Приватна газета «Киевлянин» була однією з найвпливовіших у Південно-Західному краєві імперії і, маючи консервативно-монархічне спрямування, підтримувала офіційну політику щодо війни. У роки війни її тираж зріс до 16 000 примірників, тобто вона поширювала досить детальну інформацію на значній території. Безпомилково можна твердити, що публікація матеріалів про конкретні вияви благодійності мала слугувати прикладом для наслідування.

Уже 16 серпня 1914 р. «Киевлянин» повідомляв про рішення працівників Верхняцького цукрового заводу відрахувати два відсотки від щомісячної заробітної плати в Уманське земство для допомоги пораненим та сім'ям мобілізованих на фронт. А службовці заводу поляки збільшили для себе внесок до трьох відсотків, один з яких вирішили вносити в Уманське римсько-католицьке благодійне товариство для допомоги сім'ям призваних на військовому службу.

За пропозицією голови правління лікарняної каси Верхняцького цукрового заводу, 11 серпня правління ухвалило рішення про виділення з каси однієї тисячі рублів для підтримки інвалідів та сімей загиблих фронтовиків, які до війни були учасниками спільної каси взаємодопомоги.

Правління цукрового заводу оголосило про своє рішення влаштувати лазарет на 10 ліжок для поранених фронтовиків та забезпечувати сім'ї мобілізованих на війну грішми та продовольством [8, с. 3].

Ініціативою про створення лазарету відгукнулось і Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство. Кореспондент «Киевлянина» повідомляв, що 21 серпня 1914 р. на своєму засіданні товариство ухвалило рішення про організацію лазарету для поранених на фронті, для чого розпочато збір пожертвувань серед заможних сільських господарів [9, с. 5].

Ініціативи про відкриття лазаретів реалізовувались швидко і уже 14 жовтня 1914 р. газета повідомляла про відкриття в с. Маньківка Уманського повіту «лазарету північної частини Уманського повіту», який був організований за кошти землевласників, духовенства, учителів та селян [10, с. 3]. Розпочав збір пожертвувань мировий суддя Е. Д. Келлер продажем маленьких прапорців. У перший день було зібрано 100 руб. Окрім грошей, селяни давали яйця, борошно і навіть курей та курчат [11, с. 4].

Детальніша інформація про відкриття лазарету в Маньківці була поміщена в газеті «Киевлянин» за 2 листопада 1914 р. Повідомлялося, що заклик про пожертвування на влаштування лазарету був дружно підхоплений селянами північної частини Уманського повіту. Жертвували гроші, сирі продукти, білизну, полотно для білизни, а хто був заможнішим, то – ліжка, матраци, подушки, ковдри. За дуже короткий час продуктів, грошей та найдрібніших речей було зібрано стільки, скільки потрібно було для забезпечення лазарету упродовж 10-12 місяців. Потік пожертвувань не припинявся з Багв'янської, Іваньківської, Краснопільської, Мошурівської, Маньківської, Тальнівської, Тальянської, Хижнянської та Шаульської волостей. Завдячуючи активності населення цих волостей, лазарет відкрито на 25 ліжок у приміщенні двокласної церковнопарафіяльної школи, хоч резерви для його розширення були. Відкриття лазарету відбувалося з деякими урочистостями при доволі велелюдному представництві з багатьох сіл [12, с. 4].

Організацією допомоги пораненим та сім'ям мобілізованих до лав діючої армії часто займалися самі селяни. У селі Попівка Уманського повіту був створений та активно діяв допомогивий комітет. Окрім допомоги сім'ям мобілізованих на фронт, комітет займався збором теплих речей для потреб армії та продовольства для поранених [13, с. 4].

У перший рік війни (серпень-грудень 1914 р.) її жертвами стали 229 бійців, мобілізованих до війська з Уманського повіту. У «Киевлянині» за 31 грудня 1914 р. опубліковано список з 229 прізвищ осіб, серед яких: 174 особи поранені, 36 загиблих і 19 осіб зниклих безвісти [14, с. 3 – 4].

У 1915 році газета «Киевлянин» повідомляла про благодійні заходи, які проводились для допомоги мобілізованим до армії. Так, в газеті за 8 січня 1915 р. поміщена інформація про благодійний літературно-вокальний вечір, що відбувся 26 грудня в Іваньківському двокласному міністерському училищі з добровільними пожертвуваннями для потреб воєнно-санітарного потяга. Програму вечора складала: декламація учнями училища віршів, п'єски в особах, живі картини такого змісту: «Убита сестра милосердя», «Останній лист пораненого бійця», «Різдв'яний Святвечір». Захід відвідали не тільки представники інтелігенції, а й чимало простого народу. Чистий прибуток від проведеного вечора склав 69 рублів [15, с. 5].

Долучались до благодійності і поміщики. У селі Ягубець з ініціативи місцевого поміщика Мартіна було організоване «попечительство для надання допомоги сім'ям запасних і поранених воїнів». Воно виявило неабияку активність і збило 160 руб., 60 з яких надіслало Уманському комітетові Червоного хреста, а на 100 приготувало подарунків і надіслало на фронт. При товаристві організувався і жіночий комітет, який займався збором та пошиттям одягу для бійців.

Окрім того, поміщик Мартін розпорядився видавати зі своїх власних запасів по 30 пудів соломи для опалення і по 3 пуди жита в місяць кожній сім'ї мобілізованого солдата [16, с. 4].

Мешканці Уманського повіту збирали для потреб армії продовольство, жертвували борошно, печений хліб, сухарі, крупу, пшоно, сало, капусту, яйця та ін. «Киевлянин» 4 лютого 1915 р. повідомляв, що «за останній час населенням Уманського повіту зібрано 207 пуд. 15 фут. кислої капусти, 575 пудів печеного хліба, з якого більше половини – пшеничного, 214 пудів житнього борошна, 222 пуди сухарів, 35 пудів крупи і пшона та біля 100 пудів сала» [17, с. 3]. Газета повідомляла, що збір продовольства ініціюють селяни, які на сході сільської громади визначають день збору, призначають збирачів, виділяють підводи і дуже швидко зносять продукти. Усе зібране сортується і підводами доставляється до Умані, а вже звідти відправляється в діючу армію.

У лютому 1915 р. кореспондент «Киевлянина» повідомляв, що селяни Оксанинської волості Уманського повіту передали повітовій земській управі для відправки на фронт 240 пудів печеного хліба. А до Великодніх свят готують сухарі із здобного тіста та крашанки. Деякі селяни готують до відправки сало, ковбасу та «окорока» [18, с. 4].

У 1915 році продовжувалося створення громадських організацій та допомогових комітетів, які збирали пожертвування та забезпечували роботу лазаретів. З ініціативи міського самоврядування Умані був створений місцевий комітет для сприяння Київському обласному воєнно-промислому

комітетові у виготовленні предметів спорядження для армії. Передбачалося створення таких комітетів в Бердичеві та Черкасах [19, с. 3].

Щодо лазаретів, то на сторінках «Киевлянина» вміщувалась інформація про лазарет в Маньківці. Повідомлялося про те, що 6 вересня 1915 р. відбулися загальні збори членів «Комітету північної частини Уманського повіту для піклування про поранених воїнів», на яких обговорювалося питання про поповнення коштів на утримання Маньківського лазарету. Збори під головуванням мирового посередника М. І. Вишинського виявилися доволі багатолюдними: були представники від землевласників, духовенства, селян, учителів, судової, поліцейської та сільської влади. Ухвалене рішення про доцільність введення до складу комітету впливових жінок, які займаються благодійністю. Одноголосно головою правління Комітету обрали Є. В. Липківську, а наглядачем лазарету – С. З. Кульчинського. Учасники зборів пожертвували на потреби лазарету 900 рублів [20, с. 3].

Виявом доброчинності було влаштування шкіл-притулків для сиріт, батьки яких загинули у горнилі війни. В газеті «Киевлянин» від 3 червня 1916 р. була вміщена інформація про збір коштів для «Народної школи сиротам воїнів». 5 червня в Умані і 6 червня в Таращі планувалось проведення учнями народних училищ Київської губернії збору добровільних пожертвувань для відкриття землеробського притулку-школи для сиріт загиблих на війні батьків [21, с. 2].

Виявом громадської ініціативи щодо допомоги пораненим на війні було створення благодійницької організації «Братська допомога». За підтримки начальника гарнізону генерал-лейтенанта М. Л. Матвєєва 6 липня 1916 р. в Умані відбулися збори для вирішення питання про створення уманського відділу «Братської допомоги». Серед членів-засновників, які підписали протокол про відкриття в Умані відділу «Братської допомоги», були: член Уманського окружного суду М. Н. Чернецький, предводитель дворянства Е. К. Андрєєвський, головні лікарі польових запасних госпіталів А. А. Горлубев і А. К. Царевич, інспектор народних училищ 4-го району Д. І. Голов, Л. Л. Рагоза, дружина командувача армією Н. В. Брусілова, протоієрей Ф. Патковський, мировий суддя А. М. Здар, В. Є. Єтлінгер, П. А. Білоцерківський, місцеві поміщики, офіцери штабу бригади, уманський повітовий справник В. Ф. Бялоцький. Засвідчена ж ними готовність переконливо показувала, що ці особи перейнялися співчуттям до постраждалих фронтників, а відтак нове починання не буде мертвонародженим дитям.

Для Умані відкриття відділення благодійницької організації «Братська допомога» мало особливе значення, так як у місті знаходились три польові госпіталі, земський і Червоного Хреста лазарети, а також – лазарет графині

Мейєндорф, з яких виходили часто безпомічні фронтовики, які потребували турботи і допомоги [22, с. 4]. Залучення до лікування та реабілітації поранених відомих в місті та заможних людей було умотивованим та потрібним.

В Умані до благодійництва долучились і світські дами – Матвєєва, Рагоза, Голубєва, Царевич, Радзівєвська, Чернецька та ін., які співчуття до поранених та їх сімей виражали пожертвуванням грошей та купівлею необхідних для лазаретів матеріалів. Своєрідною формою благодійництва було влаштування свят для легкопоранених чи підлікованих фронтовиків. 17 липня 1916 року «Киевлянин» повідомляв, що з ініціативи головного лікаря воєнного госпіталю А. А. Голубєва було організоване «гуляння» для поранених бійців. Влада Умані дозволила провести його в міському парку, місцеві артисти-аматори люб'язно погодилися безкоштовно грати на сцені, а відвідувачі жертвували гроші для поранених бійців, які лікувалися в лазареті. Завдячуючи організаторським здібностям лікарів того ж госпіталю – Вансовського, Кернева та усього медперсоналу, організована розвага сподобалась пораненим бійцям [23, с. 4].

На шпальтах «Киевлянина» від 19 серпня 1916 р. вміщена ще одна інформація про уманське відділення товариства «Братська допомога». Йшлося про засідання, що відбулося 13 серпня під головуванням Л. Л. Рагози та дружини командувача армією Н. В. Брусілової. Зазначалося, що двадцять інвалідів війни мають постійних покровителів з організації «Братська допомога», і це допомагає їм звикнути з думкою про свою інвалідність. Покровителів називали «хрещеними», а підопічних – їх «похресниками». «Ампутувана нога чи рука у солдата, і він лежить з важкими думками про своє майбутнє; коли ж до нього підійде з доброзичливими словами «хрещенна», він оживає, заспокоюється і починає радіти життю» [24, с. 3].

Висновки. Таким чином, з серпня 1914 до серпня 1916 р. на сторінках газети «Киевлянин» було вміщено тринадцять матеріалів про відлуння війни в Уманському повіті та вияви підтримки учасників бойових дій та їх сімей. Їх систематизація у хронологічному порядку дає можливість заключити про еволюцію благодійності від добровільних грошових пожертвувань до активної діяльності зі створення допорогових комітетів, лазаретів, шкіл-притулків для сиріт, постійно діючих благодійницьких організацій. Як свідчать газетні публікації, з перших днів війни виявлялася ініціатива щодо підтримки мобілізованих солдатів: вже в серпні 1914 р. робітники Верхняцького цукрового заводу запропонували відрахувати 2 % щомісячної зарплатні для потреб ранених на війні і сімей мобілізованих. Правління заводу підтримало таку ініціативу рішенням про влаштування лазарету для поранених. А відкриття в Маньківці лазарету стало можливим завдяки пожертвуванням

землевласників, духовенства, учителів, селян. Селяни Попівки створили допомоговий комітет, який займався благодійництвом.

Війна приносила все нові і нові страждання, за перших п'ять місяців 1914 р. тільки з Уманського повіту її жертвами стали 229 осіб. Селяни ініціювали збір продовольства для армії, створювались допомогові комітети. У 1915 р. в Умані утворився місцевий комітет для сприяння Київському обласному воєнно-промислому комітетові. Збільшення кількості сиріт зумовило необхідність відкриття для них шкіл-притулків. Дворянство та інтелігенція Уманського повіту у 1916 р. створили благодійну організацію «Братська допомога» та влаштували культурно-розважальні заходи для легко поранених бійців.

Як свідчать розміщені на шпальтах газети «Киевлянин» матеріали про Уманський повіт у 1914 – 1916 роках, благодійність виявлялась у зборі добровільних грошових пожертвувань, у влаштуванні лазаретів, у зборі продовольства для армії, у створенні допомогових комітетів, які організували добровільні пожертвування для армії, у створенні шкіл-притулків для сиріт та організації культурно-розважальних заходів для легкопоранених або виздоровляючих бійців. Ініціатива благодійності виходила як з середовища заможних громадян, так і від робітників та селян. Публікація в газеті інформації про благодійність була виявом схвалення такої діяльності та своєрідною пропагандою її поширення. Тільки на прикладі одного повіту можна стверджувати про розвиток традицій благодійності, до якої долучалися представники усіх суспільних станів.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі можуть реалізуватись у площині аналізу публікацій про відлуння війни в усіх повітах Київської губернії, що дасть можливість виявити регіональні особливості благодійності чи підтвердити традиційність форм такої діяльності. В цілому виявлений та систематизований матеріал доповнює локальну історію, що, у свою чергу, збагачує історію України.

Література:

1. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум: кол. монографія. К., 2005. 792 с.
2. Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. К., 2014. 784 с.
3. Шевченко В. Перша світова війна 1914 – 1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень. К., 2015. 800 с.
4. Ісаєва А. Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин». *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 16 – 24.
5. Куцик Р. Візуалізація подій Першої світової війни в пресі: за матеріалами київських газет. *Сторінки історії*. 2022. Вип. 55. С. 88 – 110.

6. Іванюк О. Київська преса 1914 – 1917 рр. про увічнення пам'яті про Першу світову війну. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 2. С. 162 – 165.
7. Сидоренко Н. Війна і преса: особливості тематики (1914 – 1917 рр.). *Образ*. 2015. Вип. 3. С. 113 – 141.
8. По краю. Христиновка. *Киевлянин*. 1914. 16 августа. С. 3.
9. Умань. *Киевлянин*. 1914. 27 августа. С. 5.
10. Местные известия. *Киевлянин*. 1914. 14 октября. С. 3.
11. С. Маньковка. *Киевлянин*. 1914. 16 октября. С. 4.
12. По краю. *Киевлянин*. 1914. 2 ноября. С. 4.
13. Поповка. Уманского уезда. *Киевлянин*. 1914. 13 ноября. С. 4.
14. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов. Киевская губерния. *Киевлянин*. 1914. 31 декабря. С. 3 – 4.
15. По Краю. М. Иваньки. *Киевлянин*. 1915. 8 января. С. 5.
16. По Краю. Ягубец. *Киевлянин*. 1915. 27 января. С. 4.
17. По Краю. Г. Умань. *Киевлянин*. 1915. 4 февраля. С. 3.
18. По Краю. Оксанинская волость. *Киевлянин*. 1915. 21 февраля. С. 4.
19. Местные военно-промышленные комитеты. *Киевлянин*. 1915. 12 августа. С. 3.
20. По Краю. Уманский уезд. *Киевлянин*. 1915. 15 сентября. С. 3.
21. Местные известия. *Киевлянин*. 1916. 3 июня. С. 2.
22. По Краю. Г. Умань. *Киевлянин*. 1916. 10 июля. С. 4.
23. По Краю. Умань. *Киевлянин*. 1916. 17 июля. С. 4.
24. По Краю. *Киевлянин*. 1916. 19 августа. С. 3.

References:

1. Vlasiuk, O. S., Krysachenko, V. S., Stepyko, M. T. et al. (2005). *Ukrainskyi sotsium: kol. monohrafiia* [Ukrainian society: collective monograph]. K. 792 s. [in Ukrainian].
2. Velyka viina 1914 – 1918 rr. i Ukraina [The Great War of 1914 – 1918 and Ukraine]. (2014). U dvokh knyhakh. Knyha 1. Istorychni narysy. K. 784 s. [in Ukrainian].
3. Shevchenko, V. (2015). *Persha svitova viina 1914 – 1918 rr. i Ukraina: movoiu dokumentiv i svidchen* [The First World War 1914-1918 and Ukraine: in the language of documents and testimonies]. K. 800 s. [in Ukrainian].
4. Isaieva, A. (2018). *Persha svitova viina na storinkakh hazety «Kievlyanyn»* [The First World War on the pages of the newspaper «Kievlyanin»]. *Kraieznavstvo [Local history]*. № 4. S. 16 – 24. [in Ukrainian].
5. Kutsyk, R. (2022). *Vizualizatsiia podii Pershoi svitovoi viiny v presi: za materialamy kyivskykh hazet* [Visualization of the events of the First World War in the press: based on the materials of Kyiv newspapers]. *Storinky istorii [Pages of history]*. Vyp. 55. S. 88 – 110. [in Ukrainian].
6. Ivaniuk, O. (2019). *Kyivska presa 1914 – 1917 rr. pro uvichnennia pamiati pro Pershu svitovu viinu* [Kyiv press 1914 – 1917 on perpetuating the memory of the First World War]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv [Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts]*. № 2. S. 162 – 165. [in Ukrainian].
7. Sydorenko, N. (2015). *Viina i presa: osoblyvosti tematyky (1914 – 1917 rr.)* [War and the press: peculiarities of the subject (1914 – 1917)]. *Obraz [Image]*. Vyp. 3. S. 113 – 141. [in Ukrainian].
8. *Po krayu. Khristinovka* [On the edge. Khristinovka]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 16 avgusta. S. 3. [in Russian].

9. Uman [Uman]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 27 avgusta. S. 5. [in Russian].
10. Mestnie izvestiya [local news]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 14 oktyabrya. S. 3. [in Russian].
11. S. Mankovka [Village Mankovka]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 16 oktyabrya. S. 4. [in Russian].
12. Po krayu [On the edge]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 2 noyabrya. S. 4. [in Russian].
13. Popovka. Umanskogo uezda [Popovka. Uman district]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 13 noyabrya. S. 4. [in Russian].
14. Spisok ubitikh, ranenikh i bezvesti propavshikh nizhnikh chinov. Kievskaya guberniya [List of killed, wounded and missing lower ranks. Kyiv province]. (1914). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 31 dekabrya. S. 3 – 4. [in Russian].
15. Po Krayu. M. Ivanki [On the edge. The town of Ivanka]. (1915). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 8 yanvarya. S. 5. [in Russian].
16. Po Krayu. Yagubets [On the edge. Yagubets]. (1915). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 27 yanvarya. S. 4. [in Russian].
17. Po Krayu. G. Uman [On the edge. Uman town]. (1915). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 4 fevralya. S. 3. [in Russian].
18. Po Krayu. Oksaninskaya volost [On the edge. Oksana parish]. (1915). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 21 fevralya. S. 4. [in Russian].
19. Mestnie voenno-promishlennye komitety [Local military industrial committees]. (1915). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 12 avgusta. S. 3. [in Russian].
20. Po Krayu. Umanskii uezd [On the edge. Uman district]. (1915). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 15 sentyabrya. S. 3. [in Russian].
21. Mestnie izvestiya [Local news]. (1916). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 3 iyunya. S. 2. [in Russian].
22. Po Krayu. G. Uman [On the edge. Uman town]. (1916). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 10 iyulya. S. 4. [in Russian].
23. Po Krayu. Uman [On the edge. Uman]. (1916). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 17 iyulya. S. 4. [in Russian].
24. Po Krayu [On the edge]. (1916). *Kievlyanin [Kievlyanyn]*. 19 avgusta. S. 3. [in Russian].